

նութիւնները նրա համար աւելորդ են: Աւելորդ են և այնպիսի բառեր ու խօսքեր, որ առանց ասած լինելու էլ կարելի է իմանալ:

Մենք էլ եթէ կարողացանք ժողովրդի պէս մտածել, կը հասկանանք ամենայն խաղ, եթէ միայն, դարձեալ կրկնում ենք, խաղն ազճատուած չէ: Ազճատուած երգը ոչ ինքը ժողովուրդը և ոչ մենք կարող ենք հասկանալ:

Խաղերի այս ներքին կազմութիւնը, յօրինուածքը (composition) տեսնելուց յետոյ՝ այժմ՝ անցնենք նրանց արտաքին արուեստին, ոտանաւորին.

(Կը շարունակուի)

Մ. Աբեղեան

ՀԱՅՈՅ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հ Ա Տ Մ Ո Ւ Մ Ջ Է Ն Ի

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Մակեդոնացու արչաւանքների պատուը նրա նման վաղանցուկ չեղաւ. հետեւանքների կողմից այս մեծ աշխարհակալի թողած հետքը, նրա արչաւանքների արդիւնքը խիստ բազմազան և ընդարձակ է: Այն օրից, երբ նա իւր միտքն ու սուրն ուղղեց դէպի ծայրագոյն արեւելք, արեւելքի համար մի ընդարձակ, միևնոյն ժամանակ բոլորովին անծանօթ ու կենսաբեր հոսանք ըսկսուեցաւ մտքի, բանականութեան հայրենիքից դէպի մարդկութեան վաղեմի, բնական որրանը՝ Ասիան: Այդ հոսանքը գնալով ուռճացաւ և ծաւալեցաւ նուաճելով հետզհետէ անծանօթ ու նոր շրջաններ: Այդ հոսանքն հելլենիզմն էր, որ ուր ոտք էր դնում, ամեն բան յեղաշրջում էր ու կերպարանափոխում՝ սկզբում արտաքուստ

և ապա հետզհետէ նաև ներքուստ: Մի անգամ իւրացնելուց յետոյ ամեն ազգայնութեան իւր պարտքն էր համարում արևմուտքից եկած այդ կենսատու կեանքը պահել ու սնունդ տալ նրան իւր մէջ:

Քաղաքական տեսակէտից ևս արշաւանքների հետեւանքը մեծ է լինում: Ասպարէզ են դալիս պետական միջանի նոր կազմակերպութիւնների: Միաժամանակ յառաջանում են բուն Մակեդոնական, Սելեկեան (Սաիա) և Պաղովէական հզօր պետութիւնները, որոնք որոշ ժամանակից յետոյ թուլանում, անզօրանում են կառավարիչների անշնորհքութեան և դաժակալութեան համար վարած բազմաթիւ կռիւների պատճառով: Այնպէս որ Քըրիստոսից առաջ Բ. դարում մենք ականատես ենք պատմական մի խոշոր գործողութեան, մի կողմից մեծ պետութիւնները հետզհետէ ընկնում, կորցնում են իրանց փայլը, միւս կողմից փոքր ու շատ անգամ վասալ իշխանութիւնները կամաց կամաց զօրանալով նշանաւոր տեղ են գրաւում ասիական պատմութեան մէջ:

Բացի վերոյիշեալ 3 պետութիւններից նուազել և թուլացել էր նաև պարսից արքաների լայնածաւալ պետութիւնը և թէպէտ Գ. դարու կիսում Պարսկաստանը պարթևների միջոցով դարձեալ թաւայական դրութիւնից ելաւ պարթև Արշակունի պետութեան հիմնադրութեամբ, սակայն դեռ երկար զգալի էր նորա վրայ թողած աշխարհակալի հետքերը:

Փոքր ասիական պետութիւններից պատմութեան բեմ են դուրս գալիս և ահագին դեր խաղում Պոնտական և Պերգամոնի փոքրիկ թագաւորութիւնները:

Փոքր պետութիւնների կարգին պատկանում է նաև Հայաստանը, որ այս շրջանում դուրս է դալիս իւր վասալական կէս-հպատակ դրութիւնից և անկախ տէրութիւն է կազմում Արտաշիսեան հարստութեան օրով: Հայաստանն սկզբնապէս արքայից արքաների ընդարձակածաւալ պետութեան մի սատրապութիւնն էր կազմում, որ շատ անգամ անկախ և համարեա ինքնագլուխ սատրապ-

ներով էր կառավարուում, և պարսից միապետների գերիշխանութիւնը լոկ անուանական էր: Հայաստան այդ դրութեան մէջ փոփոխակի բախտով մնում է, մինչև որ հռոմէացիք վերջնականապէս յաղթում ու ջախջախում են Սելեւկեանց զօրութիւնը Անտիոքոս Գ. Մեծի օրով (224—187) և ստիպում են բոլորովին ձեռք քաշել արևմտեան Ասիայից: Ահա այդ ժամանակ և մասամբ դրա ազդեցութեան տակ Հայաստանը փոխւում է անկախ՝ քաղաքականապէս ինքնուրոյն պետութեան: Արտաքսիաս և Ջարիադրիս (Ջարեհ) դառնում են՝ առաջինը Մեծ Հայաստանում, երկրորդը Փոքր Հայքում—Սոֆէնում նոր՝ բնիկ հարստութեանց հիմնադիրներ 189 թ. Ք. ա. ¹⁾։

Թէ ինչպէս կառավարեցին այս թագաւորները իրանց նորահաստատ պետութեան մէջ և ինչ դեր խաղացին, Մոմզէն չի խօսում ամենեւին, մանաւանդ որ Հայաստանն այդ ժամանակ կարևոր տեղ և հետաքրքրութիւն չունէր չրջակայ աշխարհի, մասնաւորապէս Հռոմի շահերի համար: Աննիբալի մահը պատմելիս Մոմզէն հերքում է միայն այն աւանդութիւնը, որ իբր թէ Կարթագինայի հերոսը ապաւինել է հայոց այս Արտաքսիաս թագաւորի մօտ և նրա խնդիրքով շինել տուել Արաքսի ամին Արտաշատ քաղաքը:

Հռոմէացոց համար Հայաստանն ու նրա թագաւորները կարևորութիւն են ստանում միայն այն ժամանակ, երբ սորա չքաւականանալով իրանց բաւական ընդարձակ մասով, դուրս են գալիս աշխարհակալութեան յետևից ընկնում և ընդարձակ նուաճումներ անելով բնականաբար ընդհարւում հռոմէական շահերի հետ: Այդ պա-

1) Մոմզէնի մէջ Հայաստանի անունն յիշւում է առաջին անգամ, երբ նա որոշում է եւրոպական ազգերի սկզբնական ընակատեղին և ասում է, որ Եփրատի ամերը, Հայաստանն ու Պարսկաստանը եւրոպական ցեղի որդան պէտք է եղած լինին: Երբ այդ ցեղը մեջին Ասիայից դէպի արևմտ-հարաւ շարժուեցաւ:

տաճեցաւ Մեծն Տիգրանի ժամանակ, որ Արտաքսիասի հիմնած պետութիւնն այնպիսի փառահեղութեան հասցրեց, որի նմանը հայերն այնուհետեւ չտեսան:

Տիգրանի պատմութիւնը կողք կողքի առաջ է դնում նրա ժամանակակից և դաշնակից Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորի պատմութեան հետ ¹⁾: Միհրդատ (130—63) դուրս գալով պոնտական իշխանութեան նեղ սահմաններից, մի պատկառելի պետութիւն է կազմում Փ. ասիական մանր տէրութիւններից և Փոքր Հայքն ևս կախման մէջ է դնում Պոնտոսից: Սակայն նրա համար աւելի կարևոր էր այն, որ նա սերտ դաշնադրութեան մէջ մտաւ Մեծն Հայաստանի թագաւորի հետ: Նա ոչ միայն իւր կլէռպատրա աղջկան կնութեան տուաւ Տիգրանին, այլ և իսկապէս նա էր, որի աջակցութեամբ Տիգրանն Արշակունեաց (պարսից) տիրապետութիւնից ազատուեցաւ և նոցա տեղը բռնեց Ասիայում: Թւում է, թէ նոքա պայմանաւորուեցան, որ Տիգրանն Ասորիքն ու Միջին Ասիան, իսկ Միհրդատը Փ. Ասիան ու Սև ծովի ափերը նուաճեն և այդ գործում իրար փոխադարձաբար պէտք է օգնէին: Անկասկած այդ միաբանութեան բուն պատճառը աւելի գործունեայ և ընդունակ Միհրդատն էր, որ մտածում էր դրանով իւր քամակն ապահովել և մի զօրաւոր դաշնակից ճարել ²⁾:

Այնուհետեւ այդ դաշնակցութիւնը նրանով արտայայտուեցաւ, որ Տիգրան մի քանի անգամ հայկական զօրքերով կապադովկիա մտաւ այնտեղ թագաւորեցնելու

1) Մինչդեռ Միհրդատի ներքին ու արտաքին կեանքի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ենք գտնում Մոմգէնի մէջ, Տիգրանի մասին ընդհակառակը՝ համեմատած նրա երկարատեւ ու բազմազան թագաւորութեան հետ, շատ քիչ բան կայ: Այս հանգամանքը թերեւս կարելի է բացատրել մասամբ աղբիւրների բացակայութեամբ, ապա թէ ոչ Մոմգէն անշուշտ կը գրէր այդ մասին, որովհետեւ հէնց հռոմէական պատմութեան տեսակէտից ևս կարևոր էր դա:

իւր դաշնակցի թեկնածու Արիարթին (Ariarathes), մինչդեռ հռոմէացիք հակառակ լինելով Միհրդատեան ազդեցութեան զօրանալուն, ցանկանում էին Արիարթիանի թագաւորութիւնը:

Երբ նոր զօրացած Միհրդատ մի ընտիր բանակ է կազմում (որի մէջ կային և հայեր) ու արեւմուտք արշաւում, հասնում նոյն իսկ Յունաստան, հռոմէացիք Սուլլային արեւելք են ուղարկում: Սուլլան ա. Միհրդատեան պատերազմը փառաւոր յաջողութեամբ գլուխ է բերում և Փ. Ասիոյ կառավարութիւնը իւր տեղապահ Լուկուլլոսին յանձնելով հռոմ է դառնում: Միհրդատ ստիպուած էր ճանաչել հռոմէական պիտի դերիշխանութիւնը և համաձայնուեցաւ ընդունել նոցա առաջարկած դաշը 81 թ: 1)

(Կր շարունակուի.)

Գ. Ա.

1) Մոմզէն համառօտակի մէջ բերելով Մ. Սորենացուց Բ դիրք ժԱ—ԺԴ գլուխների բովանդակութիւնը՝ մի քանի խօսք էլ աւելացնում է, որի մէջ երևում է նրա հայեացքը Մ. Սորենացու և ընդհանրապէս արեւելեան աղբիւրների մասին. «Այս պատմութեան մէջ (վերոյիշեալ գլուխները) առանց դժուարութեան կարելի է գտնել Ա. Միհրդատի կռուի մանրամասնութիւնները: Բայց ամբողջ պատմութիւնը պարզապէս խառնուած, օտաւ յաւելումներով ճոխացրած է և յատկապէս հայրենատիրական միտումով փոխած է Հայաստանի վրայ: Յետագայում բոլորովին նոյն ճանապարհով Կրասովին յաղթելը հայերին է վերագրած: Այս արեւելեան տեղեկութիւններին պէտք է մեծ զգուշութեամբ վերաբերուել հէնց նրա համար, որ դոքա զուտ ժողովրդական-աղբային զրոյցներ չեն, այլ մասամբ Յովսեփոսից, Նեստրիոսից և այլ՝ V դարում քրիստոնէոսներին լայնաշանի աղբիւրներից-ձուլուած հայկական աւանդութիւններին հետ ի մի, մասամբ յունական պատմական զրոյցներից և անկապած Մովսիսի հայրենատիրական ոգուն էլ շատ բան ղոհ գնացած է: Ինչքան էլ որ մեր արեւմտեան աղբիւրները պակասաւոր լինին, արեւելեան աղբիւրներին գիմելը այսպիսի և այլ դէպքերում (ինչպէս անում է այդ անքննադատ Սէն-Մարտէնը), աւելի ևս զործը կը մթնացնէ.

II. 300 էր. ծանօթ.